

QARG'ISH VA UNGA YONDOSH HODISALAR QIYOSI

Javliyeva Durdona Shuxrat qizi
durdonajavliyeval9@gmail.com
Termiz davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek xalq og'zaki ijodi va hududiy shevalarida qo'llanuvchi emotsional-pragmatik birliklar - qarg'ish va olqishlarning etimologik ildizlari, lisoniy-semantik xususiyatlari hamda badiiy adabiyotdagi talqini ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etiladi. Shuningdek, mazkur lisoniy qoliplarning gender, yosh va hududiy omillar bo'yicha tabaqalanishi, ularning xalq mentaliteti va psixologiyasidagi o'rni Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asari hamda mumtoz va zamonaviy o'zbek she'riyati misolida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: pragmatika, dialektologiya, qarg'ish, olqish, etimologiya, folklorizm, lisoniy-semantik tahlil, lingvokulturologiya.

A COMPARISON OF CURSES AND RELATED PHENOMENA

Javliyeva Durdona Shuxrat qizi
durdonajavliyeval9@gmail.com
Termez State Pedagogical Institute

Abstract: This article scientifically and theoretically examines the etymological roots, linguistic-semantic features, and artistic interpretation of emotional-pragmatic units - curses and blessings (qarg'ish and olqish) - used in Uzbek folklore and regional dialects. Furthermore, the differentiation of these linguistic patterns based on gender, age, and regional factors, as well as their role in national mentality and psychology, is analyzed through the materials of Mahmud al-Kashgari's "Devonu Lugat al-Turk" and examples from classical and modern Uzbek poetry.

Keywords: pragmatics, dialectology, curse, blessing, etymology, folklorism, linguistic-semantic analysis, linguoculturology

Har bir xalqning jonli og'zaki nutqi, ajdodlardan meros qolgan sheva va lahjalari uning asrlar davomida shakllangan ma'naviy olami, yashirin ruhiyat qatlamlari hamda tafakkur tarzining eng tirik va samimiy ko'zgusi hisoblanadi. Til qatlamlarini kuzatar ekanmiz, unda nafaqat go'zallik va nafosat, balki inson qalbining eng og'riqli tugunlari, g'azab, norozilik hamda emotsional portlash lahzalari muhrlangan o'ziga xos affektiv birliklarga duch kelamiz. Ana shunday qatlamning eng yorqin, ayni paytda o'ziga tortuvchi va sirli ko'rinishlaridan biri bu - qarg'ishlardir. Biroq jonli muloqot

jarayonida qarg‘ish hech qachon yakkaxol, o‘z holicha yashamaydi; u xalq tilida olqish (duo), tahdid hamda qasamyod kabi bir qator yondosh pragmatik shakllar bilan uzviy munosabatga kirishib, insoniy munosabatlarning o‘ziga xos emotsional tarozisini hosil qiladi.

Bugungi kunda ona tilimizning leksik-semantik boyligini o‘rganish jarayonida so‘zning faqat ochiq ma‘nosiga emas, balki uning tagzamridagi hissiy-ta’sirchan quvvatiga e’tibor qaratish har qachongidan ham dolzarbdir. Zero, qarg‘ish va unga yondosh hodisalar bir-biriga qarama-qarshi qutblarda turgandek ko‘rinsa-da, ularning barchasi so‘zning sehrli qudratiga, uning inson taqdiriga va ruhiyatiga ta’sir eta olishiga bo‘lgan qadimiy e’tiqoddan oziqlanadi. Mazkur tadqiqotning bosh maqsadi o‘zbek xalq og‘zaki nutqi va hududiy shevalarida amalda bo‘lgan dialektal qarg‘ishlar hamda ularga yondosh pragmatik shakllar (olqish/duo, tahdid, qasamyod) ning lisoniy-semantik tabiatini qiyosiy-tipologik jihatdan ochib berish, ularning kognitiv-pragmatik mexanizmlari hamda inson ruhiyati bilan uzviy bog‘liqligini ilmiy-nazariy jihatdan asoslashdan iboratdir.

Qarg‘ish va olqish kabi emotsional-pragmatik birliklarning etimologik ildizlari bevosita qadimgi turkiy mifologik tafakkur, ibtidoiy animistik e’tiqodlar va insonning tabiat kuchlari bilan o‘zaro munosabatiga borib taqalib, ularning har biri o‘zining chuqur tarixiy-semantik qatlamiga ega. Xususan, “qarg‘ish” so‘zi qadimgi turkiy tillardagi “qarg‘a” fe’lidan kelib chiqqan bo‘lib, etnolingvistik va mifologik qarashlarga ko‘ra qadimda qora rang, o‘lim va yomon xabarni tashuvchi qarg‘a qushining ramziy timsoli hamda salbiy qiyofa tushunchalari bilan uzviy bog‘langan holda destruktiv (vayronkor) ma‘noni anglatgan. “Olqish” (duo) esa qadimgi turkiy tildagi “olq” (maqtamoq, olqishlamoq, rozi bo‘lmoq) fe’li hamda islom dini ta’siri bilan tilimizga kirib kelgan va “chaqirmoq, yordamga da’vat etmoq” ma‘nosini bildiruvchi arabcha “duo” so‘zining o‘zaro birikishi natijasida yuzaga kelib, ezgu tilak bildirish, ilohiy kuchlarni rozi qilish va konstruktiv (bunyodkor) energiya sifatida shakllangan. Turkiy tilshunoslikning olimi Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘oti-t-turk” asarida “alqish” leksik birligiga berilgan izohlar uning asl mazmun-mohiyatini yorqin ochib beradi. Alloma bu tushunchani “maqtash, duo qilish, tabrik yo‘llash hamda kishining yaxshi fazilatlarini yodga olish” sifatida talqin etgan [Mahmud Koshg‘ariy., 4.84]. Til tizimi nuqtai nazaridan qaraganda, “alqadi” (ya’ni duo qildi) yoki “olqishladi” (ya’ni maqtadi) kabi harakat nomlari bevosita ot turkumiga oid “alqish” o‘zagidan shakllangan bo‘lib, bu holat so‘zning yasaliish imkoniyatlari naqadar keng ekanini ko‘rsatadi. Asrlar o‘tishi bilan xalq og‘zaki ijodining jonli qon tomirida yashab kelgan olqishlar o‘zining go‘zalligi va ta’sir kuchi tufayli bosqichma-bosqich yozma adabiyotimizga ko‘chdi va vaqt o‘tib adabiyotshunoslik fanida alohida badiiy-estetik hodisa folklorizm sifatida chuqur tadqiq etila boshlandi [Sarimsoqov B., 3.40]. Shu bilan birga, arabcha “qasam” va qadimgi turkiy tildagi eslash, tilga olish

ma'nosini anglatuvchi "yod" so'zlarining birikishidan hosil bo'lgan "qasamyod" muqaddas tushunchalarni o'rta qo'shib o'zini muayyan shart ostiga qo'yish hamda mutlaq rostgo'ylikni tasdiqlashning qadimiy marosimiy-lisoniy mexanizmini yuzaga chiqaradi [Hojiyev A., 2.29].

Qarg'ish va olqish inson tilining eng qadimiy, sirli va ta'sirchan qirralari bo'lib, ular bir-biriga zid bo'lgan ikki buyuk qutbni tashkil etadi. Bu ikki hodisaning ildizi bir joyga borib taqaladi: ikkalasi ham ajdodlarimizning so'zda ulkan quvvat borligiga, aytilgan tilak yoki niyat albatta o'z egasiga yetib borishiga bo'lgan qadimiy ishonchidan oziqlanadi. Biroq ularning qalbimizda uyg'otadigan tuyg'usi va hayotdagi vazifasi yer bilan osmoncha farq qiladi. Masalan, qarg'ish insonning ichidagi og'riq, adolatsizlikdan kuyib-yonish yoki o'ta chigal vaziyatdagi ojizlikdan kelib chiqadigan qattiq emotsional portlashdir. Uning tagzamidagi vayron qilish, jazolash, yomonlik tilash istagi yotadi ("*Yer yutkur*" yoki "*Uying kuygur*" deganda shu zaharli og'riq tashqariga otilib chiqadi). Olqish (duo) esa buning mutlaqo teskarisi bo'lib, u qalbning eng ezgu niyati, mehr-oqibati va oq ko'nglidan tug'iladi. Duo qilinganida inson boshqasiga baxt, sog'lik, rizq-ro'z va baraka tilaydi ("*Umrindan baraka top*" degan samimiy so'z insonni qanotlantiradi). Kognitiv nuqtai nazardan qaraganda, ikkalasi ham og'zaki so'z orqali borliqqa ta'sir o'tkazishga urinishdir. Faqatgina qarg'ish yig'ilib qolgan og'riqni bo'shatish va jazolash uchun ishlatilsa, duo hayotimizni nurga to'ldiruvchi, qo'llab-quvvatlovchi va ezgulikni ulashuvchi eng samimiy lisoniy qalqonimizdir.

Xalq og'zaki ijodi va badiiy adabiyotda, jumladan, G'afur G'ulomning "Sen yetim emassan" asaridagi "*Ota-onasining tayoni ham yo'q, / Sut ko'r qilg'ur, haromi Gitler, oqpadar*" misralarida yaqqol ko'ringanidek, qarg'ish va olqishlar inson ruhiyatidagi eng kuchli emotsional qutblarni aks ettiradi [Sharipova L., 7.150]. Qarg'ishlar insonning ichki adolatsizlikdan kuyib-yonishi, g'azabi va ojizligidan tug'ilib, obyektga jismoniy yoki ruhiy zavol tilashga qaratilgan vayronkor lisoniy qolip bo'lsa, *Yer yutkur; Uying kuygur; O't olg'ur; Ko'zingga o't tushkur; Qon yutkur; Boshi toshdan bo'lmagir; Oyoq-qo'ling chirmashkur; Tili qursin; Sut ko'r qilg'ur* urush davrining dahshatlarini, begunoh go'daklarning boshiga tushgan kulfatlarni va fashizm keltirgan azoblarni qoralovchi o'ta zaharli va jazolovchi destruktiv niyatlar), olqishlar esa qalbning eng ezgu tilagi, mehr-oqibati va oq ko'nglidan tug'ilib, inson hayotiga baraka, qut va ijobiy energiya olib keluvchi himoya qiluvchi hamda qo'llab-quvvatlovchi bunyodkor kuch sifatida namoyon bo'ladi: *Umrindan baraka top; Osoyishta bo'lgur; Ollohim panohida asrasin; Rizq-ro'zing ulug' bo'lsin; Qadam qutlug' bo'lsin; Baxtli-taxtli bo'l; Omad yor bo'lsin; Yoshing ulug' bo'lsin; El-yurt ardog'ida bo'l; Omon-eson yur jamiyatdagi totuvlikni, mehr va tinchlikni mustahkamlovchi yorug' lisoniy qalqondir.*

Xalq ogʻzaki nutqi va hududiy shevalarda qoʻllanuvchi emotsional-pragmatik birliklarning yuzaga kelishi, ularning taʼsir kuchi hamda funksional tabaqalanishi bevosita subyektning yoshi va gender (jinsiy) mansubligiga tayanadi [Mahmudov N]. Anʼanaviy oʻzbek oilaviy-ijtimoiy muhitida qargʻish va olqishlarni qoʻllash doirasi, ularning semantik koʻlami hamda illokutiv quvvati yosh va gender omiliga koʻra keskin farq qiladi: Yosh va gender nuqtai nazaridan qargʻish va olqish lisoniy aktlarini bajarishda, asosan, keksa avlod vakillari va onalar asosiy subyekt sifatida namoyon boʻladi. Jamiyatdagi yosh va mavqe iyerarxiyasiga koʻra, ularning soʻzida ilohiy quvvat va maxsus maʼnaviy avtoritet mujassam deb qaralgani uchun, keksalar tomonidan aytilgan olqishlar (*"Oqibatli boʻl"*, *"El ardogʻida yasha"*) kuchli taʼsirga ega boʻlib, inson taqdiriga ijobiy taʼsir koʻrsatadi deb ishonilgan. Aksincha, ota-ona yoki keksalarning dilozorlikdan qilingan achchiq qargʻishlari) jamiyatda eng ogʻir axloqiy-psixologik jazo hisoblangan. Kuzatishlar shuni koʻrsatadiki, ayollar nutqida olqishlar ham, qargʻishlar ham ancha boy, rang-barang va emotsional-ekspressiv boʻlib, ular koʻpincha uy-roʻzgʻor, bola tarbiyasi, oilaviy totuvlik va maishiy munosabatlar atrofida shakllanadi (*"Beshigingga nur toʻlgur"*, *"Topganing aziz boʻlsin"* kabi olqishlar yoki *"Uying kuygur"*, *"Oʻgʻlingning kulfatini koʻr"* kabi maishiy qargʻishlar ayollar nutqiga xos). Erkaklar nutqida esa bu kabi birliklar kamroq uchrasada, ular asosan qatʼiy qasamyodlar, ijtimoiy adolatsizlikka nisbatan qilingan oʻtkir tahdidlar yoki jiddiy eʼtirozlar tarzida namoyon boʻladi.

Oʻzbek tilining hududiy shevalari, lahja va koʻrinishlari qargʻish va olqishlarning shakllanishi, fonetik talaffuzi hamda semantik qatlamlariga oʻzining betakror muhrini bosgan. Har bir hududning turmush tarzi, etnografik xususiyatlari va mentaliteti bu emotsional-pragmatik birliklarning leksik tarkibida yorqin aks etadi:

Vodiyliklar nutqida qoʻllanuvchi qargʻish va olqishlar oʻzining oʻta emotsionalligi, kuyunchakligi va obrazlilik bilan ajralib turadi. Masalan, vodiysimon lahjada qargʻishlar koʻpincha uy-roʻzgʻor, issiq oʻchoq va farzand tarbiyasi bilan bogʻliq holda *"Kuyib qolgur"*, *"Oʻchgʻur"*, *"Teringga oʻt tushkur"* kabi qoliplarda namoyon boʻlsa, olqishlar esa dehqonchilik va kasb-korga baraka tilash ruhida *"Oʻgʻil-qizing qoʻlingni suvga yetkazmasin"*, *"Topganing bolalaringga tatisin"* kabi samimiy shakllarda ishlatiladi. Toshkent mintaqasi nutqida shahar muhiti va qishloq anʼanalarining sintezi kuzatilib, bu yerda qargʻishlar biroz qisqaroq, ixcham va vaziyatli xarakterga ega boʻladi: *"Kallang yorilgur"*, *"Koʻzing oʻynagur"*. Olqishlar esa asosan mehmondoʻstlik va qut-baraka motivlariga tayanib, *"Uyingdan baraka ketmasin"*, *"Uyingdan mehmon arimasin"* kabi zamonaviyroq va keng tarqalgan maishiy qoliplar orqali ifodalanadi.

Qargʻish va olqishlar shunchaki ogʻzaki nutqda ishlatiladigan sodda emotsional iboralar emas, balki asrlar davomida xalqimizning falsafiy tafakkuri, axloqiy meʼyorlari va ruhiy olamini oʻzida mujassam etib kelgan qudratli lisoniy-pragmatik

qatlamdir [Sharipova L., 8.98]. Hayotda bu ikki qutb jamiyatdagi ma'naviy muvozanatni saqlashning o'ziga xos tarbiyaviy mexanizmi vazifasini bajaradi. Agar olqishlar insonlar o'rtasidagi mehr-oqibatni, hurmatni, ezgulik va bunyodkorlik energiyasini kuchaytirib, jamiyatni birlashtirsa, qarg'ishlar adolatsizlikka, zolimlikka va axloqiy buzilishlarga nisbatan xalqning ichki isyoni, ruhiy himoya vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

Badiiy adabiyotda esa bu qadimiy folklor birliklari yozuvchilar qo'lida kuchli estetik qurolga aylanadi. G'afur G'ulom, Tog'ay Murod va boshqa o'zbek adabiyoti namoyandalarning asarlarida qarg'ish va olqishlar orqali qahramonlarning ichki kechinmalari, davrning og'ir sinovlari hamda milliy mentalitetning eng nozik qirralari ochib beriladi. Xalq tilidan olingan bu jonli lisoniy qoliplar badiiy matnga ko'chganda o'zining ta'sir kuchini yanada oshirib, asarning ta'sirchanligini, milliy ruhi va hayotiylikini ta'minlaydi. Xulosa qilib aytganda, qarg'ish va olqishlar insonning so'z qudratiga bo'lgan qadimiy e'tiqodini saqlagan holda, bugungi kunda ham tilimizning emotsional-ekspressiv boyligini namoyon etuvchi tirik xazina bo'lib xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бўронов Ж. Ўзбек ва инглиз тиллари қиёсий грамматикаси. - Т.: Ўқитувчи, 1990. - 225 б.
2. Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий асослари. - Т.: Фан, 2007. - 180 б.
3. Саримсоқов Б. Фольклоризмлар типологиясига доир // ЎТА, 1980. - №4. - Б.40-41.
4. Mahmud ibn Husayn ibn Muhammad Qoshg'ariy. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). 3 жилдлик. 1-жилд. - Т.: Мумтоз сўз, 2016. - Б.84.
5. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... // O'zbek tili va adabiyoti, 2012. - №3. - В.3-10.
6. Sodiqov Q. Ilk o'rta asrlar turkiy yozma yodgorliklari leksikasi. - Т.: MUMTOZ SO'Z, 2020. - 250 б.
7. Sharipova L. She'riyat va folklor (XX asrning ikkinchi yarmi o'zbek she'riyati misolida). Monografiya. - Т.: Navro'z, 2019. - 204 б.
8. Sharipova L. XX asrning 70-80 yillari o'zbek she'riyatida folklorizm. - Т.: Fan, 2011. - 152 б.